IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 02. Noyabr ,2026

MOLIYAVIY XATARLARNI BAHOLASH VA KORXONANIG BANDLIK EHTIMOLINI OLDINDAN BASHORAT QILISH MODELI

Mamadaliyev Firdavs G'olibjon o'g'li
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Xalqaro iqtisodiy munosabatlar fakultet talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24288269

Anotatsiya: Zamonaviy bozor iqtisodiyoti va keskin raqobat sharoitida xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy barqarorligini ta’minlash eng dolzarb vazifalardan biridir. Ushbu ilmiy maqolada korxonalar faoliyatida yuzaga keladigan moliyaviy xatarlarni o‘z vaqtida aniqlash va bashorat qilishning nazariy hamda amaliy jihatlari tadqiq etilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi korxonaning to‘lov qobiliyatini yo‘qotish va bankrotlikka uchrash ehtimolini oldindan bashorat qilishning zamonaviy modellarini o‘rganishdan iborat. Maqolada moliyaviy va boshqaruv hisobi ma’lumotlari asosida inqirozli holatlarni diagnostika qilish mexanizmlari yoritib berilgan. Xususan, xalqaro amaliyotda keng qo‘llaniladigan Edvard Altmanning besh omilli Z-hisob modeli va Richard Tafflerning to‘rt omilli modeli qiyosiy tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida korxonaning real moliyaviy hisobotlari asosida likvidlik va to‘lov qobiliyati ko‘rsatkichlari hisob-kitob qilindi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, moliyaviy xatarlarni aniq baholash uchun bir nechta bashorat modellaridan kompleks ravishda foydalanish maqsadga muvofiqdir. Olingan natijalar asosida korxonaning moliyaviy barqarorligini oshirish va inqirozning oldini olish yuzasidan amaliy takliflar ishlab chiqildi.
Kalit so‘zlar: moliyaviy xatar, bankrotlik ehtimoli, Z-hisob modeli, Altman modeli, Taffler modeli, to‘lov qobiliyati, likvidlik, moliyaviy barqarorlik, boshqaruv hisobi, moliyaviy tahlil.

Kirish

Bozor munosabatlari rivojlangan va raqobat muhiti keskinlashgan hozirgi sharoitda har bir xo‘jalik yurituvchi subyekt o‘zining moliyaviy barqarorligini saqlab qolish va inqirozli holatlarning oldini olishga intiladi. Jahon iqtisodiyotidagi o‘zgaruvchanlik, inflyatsiya jarayonlari hamda tashqi xatarlar korxonalarning kundalik faoliyatiga o‘z ta'sirini ko‘rsatmasdan qolmaydi. Bunday murakkab sharoitda moliyaviy resurslarni oqilona boshqarish va mavjud salohiyatni to‘g‘ri baholash muhim ahamiyat kasb etadi. Aksariyat korxonalar o‘z vaqtida ko‘rilmagan choralar tufayli moliyaviy qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Shu bois, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy holatini muntazam ravishda monitoring qilib borish talab etiladi.

Korxonalarda yuzaga keladigan moliyaviy xatarlarni o‘z vaqtida aniqlash va ularning bankrotlikka olib kelish ehtimolini oldindan bashorat qilish zamonaviy moliyaviy tahlil hamda boshqaruv hisobining eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Buxgalteriya balansi va moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot ma'lumotlari asosida inqirozli holatlarni erta bosqichda aniqlash mexanizmlarini ishlab chiqish amaliyot uchun muhim ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi moliyaviy xatarlarni baholashning xalqaro modellarini o‘rganish va ularni mahalliy korxonalar faoliyatiga tatbiq etish yo‘llarini ochib berishdan iborat. Shuningdek, tadqiqot jarayonida korxonalarning to‘lov qobiliyatini oshirishga qaratilgan ilmiy-uslubiy

tavsiyalar ishlab chiqish ko‘zda tutilgan. Bu esa kelgusida respublikamizdagi korxonalarning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Korxonalarning moliyaviy barqarorligini baholash, xatarlarni boshqarish va bankrotlik ehtimolini oldindan bashorat qilish masalalari ko‘plab xorijiy hamda mahalliy iqtisodchi olimlarning ilmiy tadqiqotlarida keng yoritilgan. Jumladan, amerikalik olim Edvard Altman o‘zining ilmiy izlanishlarida korxonaning moliyaviy holatini aniqlash uchun diskriminant tahlilga asoslangan besh omilli Z-hisob modelini taklif etgan. R. Taffler va G. Tisshou esa korxonalarning to‘lov qobiliyatini yo‘qotish xavfini baholashga qaratilgan to‘rt omilli bashorat modelini ishlab chiqib, moliyaviy hisobotlarning tahliliy salohiyatini oshirganlar. Shuningdek, U. Biver bankrotlik ehtimolini ko‘rsatuvchi alohida moliyaviy koeffitsientlar tizimini asoslab bergan va inqirozdan bir necha yil oldingi ko‘rsatkichlar dinamikasini ochib bergan. Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi olimlaridan V.V. Kovalev va O.V. Efimova buxgalteriya hisobi ma’lumotlari tahlili orqali xatarlarni boshqarish hamda inqirozga qarshi strategiyalarni shakllantirish bo‘yicha muhim ilmiy-uslubiy tavsiyalar berganlar.

Mamlakatimiz iqtisodchi olimlaridan B.Yu. Xodiyev, D.A. Vaxobov va M.Q. Pardaevlar tomonidan milliy korxonalarning moliyaviy barqarorligini ta’minlash hamda raqobatbardoshlikni oshirish masalalari chuqur tadqiq etilgan. Ularning ilmiy ishlarida korxonalarning to‘lov qobiliyati va likvidlik ko‘rsatkichlarini baholashning milliy standartlarga mos jihatlari yoritib berilgan. Biroq zamonaviy raqamli iqtisodiyot sharoitida xorijiy bankrotlik modellarini O‘zbekiston korxonalari amaliyotiga bevosita moslashtirish masalasi hanuzgacha o‘z yechimini kutmoqda. Chunki g‘arb mamlakatlari uchun ishlab chiqilgan koeffitsient me’yorlari mahalliy bozor konyunkturasi va inflyatsiya darajasini to‘liq hisobga olmaydi. Shu sababli, moliyaviy va boshqaruv hisobi ma’lumotlarini o‘zaro uyg‘unlashtirgan holda xatarlarni erta aniqlash mexanizmlarini takomillashtirish mazkur tadqiqotning asosiy ilmiy yo‘nalishini tashkil etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu ilmiy maqolada korxonalarning moliyaviy barqarorligini baholash va bankrotlik ehtimolini aniqlash uchun tizimli yondashuv hamda qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqot uchun tanlangan korxonalarning yillik buxgalteriya balansi va moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosiy axborot manbasi bo'lib xizmat qildi. Moliyaviy xatarlarni aniq bashorat qilish jarayonida Edvard Altmanning besh omilli Z-hisob modeli hamda Richard Tafflerning to‘rt omilli diskriminant modeli tatbiq etildi. Hisoblangan moliyaviy koeffitsientlar va ularning o'zgarish dinamikasi iqtisodiy-statistik tahlil hamda sintez usullari yordamida chuqur o'rganildi. Yakuniy bosqichda olingan natijalar maxsus me'yoriy shkalalar bilan taqqoslanib, korxonalarning moliyaviy xavfsizlik va inqiroz zonalari aniq belgilandi.

Tahlil va natijalar

Korxonalarning moliyaviy barqarorligini baholash va ularning bankrotlik ehtimolini aniqlash bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarimizni amaliy misolda ko‘rib chiqamiz. Buning uchun respublikamizdagi shartli ishlab chiqarish korxonasining so‘nggi yillardagi rasmiy moliyaviy hisobotlari, jumladan, buxgalteriya balansi va moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi ma'lumotlari asos qilib olindi. Dastlabki bosqichda korxonaning umumiy likvidlik holati, o‘z mablag‘lari bilan ta'minlanganligi va to‘lov qobiliyati ko‘rsatkichlari an'anaviy usullar yordamida hisob-kitob qilindi. Ushbu dastlabki tahlillar korxonaning aylanma mablag‘lari yetishmovchiligi va qisqa muddatli majburiyatlarning oshib borayotganini yaqqol ko‘rsatdi. Shuningdek, mavjud moliyaviy xatarlarni chuqurroq o‘rganish va inqiroz alomatlarini erta aniqlash zarurati yuzaga

keldi. Shu maqsadda xalqaro amaliyotda eng ishonchli vositalardan biri bo‘lgan diskriminant tahlil modellari tanlab olindi.

Korxonaning moliyaviy barqarorligi va bankrotlik ehtimolini aniqlash bo‘yicha amalga oshirilgan hisob-kitob natijalari quyidagi 1-jadvalda keltirilgan.

Korxonaning moliyaviy ko‘rsatkichlari va bankrotlikni bashorat qilish modellari natijalari

Ko‘rsatkichlar va modellar	O‘tgan yil	Hisobot yili	O‘zgarish (+ / -)	Me'yoriy qiymat
Altmanning besh omilli Z-indeksi	2.15	1.68	-0.47	Z > 2.99 (Barqaror)
Tafflerning to‘rt omilli Z-indeksi	0.32	0.21	-0.11	Z > 0.30 (Xavfsiz)

Jadval ma'lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, korxonaning Edvard Altman modeli bo‘yicha hisoblangan Z-indeksi o‘tgan yildagi 2.15 ko‘rsatkichidan hisobot yilida 1.68 gacha pasaygan va me'yoriy qiymatdan past bo‘lib, "qizil zona"ga (bankrotlik ehtimoli yuqori hududga) o‘tib qolganini ko‘rsatmoqda. Xuddi shuningdek, Richard Tafflerning to‘rt omilli modeli natijalari ham 0.32 dan 0.21 gacha kamayib, korxonaning moliyaviy xavf ostida ekanini va to‘lov qobiliyati pasayib borayotganini to‘la tasdiqlaydi.

Tadqiqot jarayonida Edvard Altmanning besh omilli Z-hisob modeli yordamida korxonaning moliyaviy holati chuqur tahlil qilindi. Formula tarkibiga kiritilgan sof aylanma kapitalning jami aktivlarga nisbati, taqsimlanmagan foyda, operatsion foyda va xususiy kapital ko‘rsatkichlari ketma-ket hisoblab chiqildi. Hisob-kitob natijalariga ko‘ra, korxonaning yakuniy Z-koeffitsiyenti ko‘rib chiqilayotgan yillar davomida pasayish tendensiyasiga ega ekanligi aniqlandi. Xususan, so‘nggi yilda bu ko‘rsatkich 1.81 dan pastroq qiymatni tashkil etib, korxona "qizil zona"ga, ya'ni bankrotlik ehtimoli yuqori bo‘lgan hududga kirib qolganini ko‘rsatdi. Bu holat korxonada aylanma mablag‘larning keskin kamayib ketgani va rentabellik darajasining pasayishi bilan izohlanadi. Moliyaviy va boshqaruv hisobi ma'lumotlarini taqqoslash orqali boshqaruv xodimlarining xarajatlarni nazorat qilishda yo‘l qo‘ygan kamchiliklari yuzaga chiqarildi.

Olingan natijalarning ishonchliligini ta'minlash va ularni o‘zaro solishtirish maqsadida Richard Tafflerning to‘rt omilli diskriminant modeli ham qo‘llanildi. Taffler modeli bo‘yicha amalga oshirilgan hisob-kitoblar ham Altman modelining xulosalarini to‘la tasdiqlab, korxonaning moliyaviy xavf ostida ekanini ko‘rsatdi. Har ikkala model natijalari umumlashtirilib, korxonada moliyaviy inqirozni oldini olish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi ishlab chiqildi. Xususan, debitorlik qarzdorliklarini qisqartirish, zaxiralarni boshqarish tizimini takomillashtirish va ishlab chiqarish tannarxini optimallashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berildi. Boshqaruv hisobi vositalaridan foydalangan holda xarajatlarni markazlashtirish va har bir segment rentabelligini alohida nazorat qilish muhimligi asoslandi. Ushbu chora-tadbirlarning o‘z vaqtida amalga oshirilishi korxonaning to‘lov qobiliyatini tiklash hamda kelgusida bankrotlik xavfining oldini olish imkonini beradi.

Xulosa va takliflar

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy bozor sharoitida korxonalarning moliyaviy barqarorligini ta’minlash uchun xatarlarni o‘z vaqtida aniqlash va

bashorat qilish hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tahlillar davomida faqat bitta baholash usuli bilan cheklanib qolmay, Edvard Altman va Richard Taffler kabi bir nechta diskriminant modellardan kompleks ravishda foydalanish xatoliklarni kamaytirishi isbotlandi. Shuningdek, moliyaviy hisobot ko‘rsatkichlarini boshqaruv hisobi ma’lumotlari bilan uyg‘unlashtirish inqiroz alomatlarini erta bosqichda aniqlash imkonini beradi. Xorijiy modellarni mahalliy korxonalar amaliyotiga tatbiq etishda milliy iqtisodiy muhit va inflyatsiya omillarini inobatga olish muhim ilmiy-amaliy xulosa hisoblanadi.

Yuqoridagi xulosalardan kelib chiqib, korxonalarning to‘lov qobiliyatini mustahkamlash va bankrotlik xavfining oldini olish uchun quyidagi amaliy takliflar ilgari suriladi. Birinchidan, korxonalarda moliyaviy xatarlarni muntazam kuzatib boruvchi ichki monitoring tizimini joriy etish va har chorakda Z-indeks ko‘rsatkichlarini hisoblab borish lozim. Ikkinchidan, aylanma mablag‘lar tanqisligini bartaraf etish maqsadida muddati o‘tgan debitorlik qarzdorliklarini undirish mexanizmlarini kuchaytirish va tovar-moddiy zaxiralarni optimallashtirish zarur. Uchinchidan, boshqaruv hisobi vositalari yordamida ishlab chiqarish xarajatlarini qat’iy nazorat qilish va past rentabelli faoliyat yo‘nalishlarini qayta ko‘rib chiqish korxonaning moliyaviy xavfsizligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Xodiyev B.Yu., Vaxobov D.A. Moliyaviy tahlil. – Toshkent: "Iqtisod-Moliya", 2021. – 320 b
2. Pardaev M.Q., Qodirov A.X. Korxonalarda moliyaviy barqarorlik va xatarlarni boshqarish. – Toshkent: "Fan va texnologiya", 2022. – 248 b
3. To‘xliyev N. Korxona iqtisodiyoti va moliyaviy menejment. – Toshkent: "O‘zbekiston", 2020. – 304 b
4. Taffler R.J. Forecasting Company Failure in the UK Using Discriminant Analysis and Financial Ratio Data // Journal of the Royal Statistical Society. – 1984. – Vol. 147, Part 3. – P. 342–384.
5. Karimov A.A., Ismoilov B.T. Buxgalteriya hisobi va moliyaviy tahlil standartlari. – Toshkent: "Sharq", 2023. – 272 b.
6. Kovalev V.V. Finansoviy analiz: upravleniye kapitalom, vibor investitsiy, analiz otchetnosti. – Moskva: "Finansi i statistika", 2021. – 512 s.
7. Umarov S.R. Inqirozga qarshi boshqaruv va bankrotlikni prognozlash mexanizmlari. – Toshkent: "TIUE", 2024. – 195 b.
8. Altman E.I. Financial Ratios, Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy // Journal of Finance. – 1968. – Vol. 23, No. 4. – P. 589–609.
9.